

ความหมายของคำว่า โภธิสัตว์

คัมภีร์เดรวาทและมหายานแปลความ คำว่า โภธิสัตว์ ต่าง ๆ กันไป ตามความของคำที่ประกอบขึ้นเป็นศัพท์ว่า โภธิสัตว์ คือ คำว่า โภธิ - สัตตฺว ในภาษาสันสกฤต และ โภธิ - สตุต ในภาษาบาลี^๑

ก. โภธิ

ความคิดเรื่องโภธินี้ ทั้งคัมภีร์เดรวาทและคัมภีร์มหายานตรงกันบ้างกลางลักษณะคือเมื่อกล่าวถึงโภธิก็จะหมายถึงการตรัสรู้ของพระพุทธเจ้า แต่รายละเอียดของการตรัสรู้แตกต่างกันไป นอกจากนี้ คำว่า โภธิ ยังมีความหมายเฉพาะอื่น ๆ ด้วย เช่น ความรู้ของพระพุทธเจ้า ผลจากการไตร่ตรอง เหล่านี้ย่อมรวมอยู่ในคำว่า โภธิ ทั้งหมด^๒

การประกอบรูปศัพท์

โภธิ ประกอบรูปมาแต่ พุธ ธาตุ ลง อี ปัจจัย ในนามกิตก์ เป็นคำอาการ-

¹ ERE. III : 739.

EOB. III : 178.

E. J. Thomas, The History of Buddhist Thought, p.167.

² EOB. : III : 178.

นามของธาตุดังกล่าว^๑

ตำราไวยากรณ์โบราณ ให้ความหมายของธาตุ พุช ไวต่าง ๆ กัน เป็น ๒ ประเด็น คือ รู้ เข้าใจ และบาน, ต้น^๒ แต่นักปราชญ์ส่วนใหญ่ เห็นว่า ธาตุ พุช ควรมีความหมายว่า รู้ ตรัสรู้ ส่วนความหมายว่า บาน, ต้น เป็นความหมายที่ตีความ ไขกันต่อภายหลัง^๓

โมเนียร์ วิลเลียมส์ (Monier Williams) ได้กล่าวสรุปความหมายและ วิจารณ์การของความหมายของคำนี้ไว้ดังนี้

¹ William Dwight Whitney, Sanskrit Grammar (Cambridge : Harvard University Press, 1973), pp. 430-431.

William Dwight Whitney, The Roots, Verb-Forms and Primary Derivation of The Sanskrit Language (Delhi : Motilal Banarsidass, 1963), p. 106.

² Pāṇini ให้ความหมายธาตุนี้ว่า

budh - avagamane

คัมภีร์ธาตุปทัธิกา ให้ความหมายว่า

budh - avagamane

budh - bodhane ; ñāne ; vikasane ; niddakkha

ดู S. M. Kātre, Dictionary of Panini (Poona : Post Graduate and Research Institute) II : 413.

หลวงเทพดรณานุกิษฐ์, คัมภีร์ธาตุปทัธิกา (กรุงเทพฯ : มหามกุฏราช-วิทยาลัย, ๒๕๐๘), หน้า ๒๕๗.

³ H. Dayal, The Bodhisattva Doctrine in Buddhist Sanskrit Literature, p. 18.

ความหมายดั้งเดิม น่าจะหมายถึง "หยั่งความลึก, เข้าไปสู่ส่วนลึกที่สุด" (จึงมีความหมายต่อมาว่า) สังกู, หมายไว, สนุใจ, เอาใจใส่, ติดตาม ; รั้บรู, หมายรู, คุน, จำไต ; รู, เขาใจ, รูเรื่อง ; คิต, ไตรตรง, ไตรตรงญ, พิจารณา, ถู้อเอา, ยกย่อง ; ฟั้น (จากสลับหรือจากหลับ ฯลฯ) ไตสติ ; ลูกขึ้น, คั้นขึ้น ; เตือน^๑

จะเห็นได้ว่า ความหมายเป็นไป ๒ ประเด็น คือ รู เข้าใจสิ่งที่ได้สังเกต แล้วหมายรูเอาไว้ กับ ฟั้น, ไตสติ หรือรูลึกตัวตื่นขึ้น การบรรยายการตรัสรู้ของพระพุทธเจ้านั้น เริ่มเมื่อพระพุทธเจ้าทรงพิจารณาติดตามความเป็นไปของจิต ทำให้จิตเป็นสมาธิ แล้วเกิดความรู้ขึ้น เมื่อเกิดความรู้รูว่าตนเองพ้นแล้ว อันเป็นเหตุให้เกิดการตีความไวว่า รูตนเองตื่นขึ้นจากความไม่รู้ตัวที่หลงเวียนว่ายอยู่ นอกจากนี้ ก็มีกรัต่าง ๆ มักใช้คำว่า โพรธิ ในความหมายว่า ความรู้ที่ได้จากการบำเพ็ญเพียรเพื่อความหลุดพ้นอีกด้วย

¹ Ibid., P. 18.

The original sense may have been 'to fathom a depth, penetrate to the bottom': to observe, mark, heed, regard, attend to ; to perceive, notice, become acquainted with, recognise ; to know, understand, comprehend ; to think, reflect ; to deem, consider, regard as, esteem as ; to recover consciousness (after a swoon or after slept, etc.) come to one's sense; to wake up, awake ; to admonish.

ลำดับวิวัฒนาการความหมายข้างต้นก็คือ การเน้นโพธิในความหมายว่า ความรู้
 กิตติมแสดงให้เห็นว่า ธาตุ พุช หมายความว่า รู เข้าใจ มากกว่าหมายความว่า บาน,
 ดน

คำว่า โพธิ มักประกอบอุปสรรค สมุ เป็น สัมโพธิ ใช้ได้ทั่วไปกับทั้ง
 พระอรหันต์ พระปัจเจกพุทธ พระพุทธเจ้า อย่างไรก็ตามเมื่อจะกล่าวถึงโพธิของ
 พระพุทธเจ้ามักใช้คำขยายลงไปอีก เป็นอนุตตรสัมมาสัมโพธิ เป็นพิเศษไปจากโพธิของ
 พระอรหันต์และพระปัจเจกพุทธเจ้า^๑

ความหมายของคำว่า โพธิ

ความหมายที่ปรากฏในที่ต่าง ๆ หมายถึง การบรรลุความรู้ที่ทำให้หลุดพ้นของ
 ทั้งพระสาวก และพระพุทธเจ้า^๒ แต่โดยทั่วไปคำนี้มักใช้ในเฉพาะความรู้ที่ทำให้เป็นพระ-
 พุทธเจ้า หรือใช้หมายถึงการตรัสรู้ของพระพุทธเจ้า^๓ เช่นในข้อความว่า

ดูกรมหานามะ อริยสาวกในธรรมวินัยนี้ เป็นผู้มั่งศรีธาคือเชื่อความตรัสรู้
 ของพระตถาคตว่า แม่เพราะเหตุนี้ พระผู้มีพระภาคพระองค์นี้เป็นพระ-
 อรหันต์ ตรัสรู้เองโดยชอบ ฯลฯ^๔

¹ EOB III : 178.

² DPPN II : 322.

³ EOB III : 178.

⁴ M.I. : 356, II : 95.

Idha Mahānāma ariyasāvako saddho hoti, saddahati
 Tathāgatabodhim : iti pi so Bhagavā araham sammāsambuddho etc.,

และ

(พระโพธิสัตว์ผู้มีลักษณะพิเศษ เช่นนั้น) หากว่า พระองค์ทรงยินดีในเนก-
ขัมมะเป็นผู้ทรงมุ่งมั่น เสด็จออกบรรพชา. พระองค์ผู้ทรงปัญญาอันประเสริฐ
กว้างขวางจะทรงใฝ่ปัญญาอันสูงสุด บรรลุโพธิญาณอันไม่มีสิ่งอื่นเสมอ^๑.

ข้อความดังกล่าวบังความหมายโดยรวมของโพธิว่า หมายถึงทั้งการตรัสรู้และ
ความรู้

นอกจาก โพธิ จะมีความหมายรวมดังกล่าวแล้ว พระสูตรในคัมภีร์พุทธศาสนา
ดั้งเดิมยังได้แจกแจงความหมายไปตามความต้องการเน้นด้วย ถ้าเน้นการหลุดพ้น โพธิ
จะมีความหมายเท่ากับความหลุดพ้น คือ วิมุตติ และถ้าเน้นจุดหมายสุดท้ายของการหลุดพ้น
โพธิ จะมีความหมายเท่ากับ คำว่า นิพพาน^๒

ดังนั้น โพธิ จึงมีความหมายอย่างกว้างที่สุด คือการตรัสรู้ อันครอบคลุมไปถึง
การเตรียมตัวหรือการสะสมความรู้ก่อนตรัสรู้ และตัวความรู้ที่ทำให้พระพุทธเจ้าตรัสรู้
เปลี่ยนสภาวะของพระองค์จากคนธรรมดาเป็นพระพุทธเจ้า และผลของการตรัสรู้ คือ

¹ D. III : 159.

Sace pabbajjam upeti tadiso

nekkhamma - chandābhirato vicakkhano,

Pañña-visiṭṭham labhate anuttaram

pappoti bodhiṃ varabhūri-medhaso.

² M.I : 23,40, 284.

ความหลุดพ้น และนิพพาน^๑

ความหมายเหล่านี้เป็นความหมายหลัก ซึ่งคงอยู่ตลอดไปจนถึง ความหมายในคัมภีร์อีก ๒ ช่วงต่อไป แต่รายละเอียดของสิ่งที่พระพุทธเจ้าทั้งหลายจะทรงปฏิบัติก่อนตรัสรู้คือ ความรู้ที่ทรงตรัสรู้คือ ผลของการตรัสรู้คือวิมุตติก็ได้เปลี่ยนแปลงไปจากเดิม โดยเฉพาะอย่างยิ่ง ความหมายที่หมายถึงความรู้หรือญาณ ได้รับการเน้น และขยายความคิดมากที่สุด อันจะเป็นผลให้การเตรียมตัว หรือการสะสมความรู้ก่อนตรัสรู้ เปลี่ยนแปลงไปด้วย

ความรู้ที่เรียกว่า โภธิ

คำว่า ความรู้ มีศัพท์ภาษาบาลี สันสกฤต ใช้อยู่หลายคำ และมักใช้แทนกันได้ คำที่ใช้มากที่สุด คือ คำว่า ญาณ หรือ ญาณ ซึ่งมักใช้แทนคำว่า โภธิ ในความหมายความรู้ที่เรียกว่า โภธิ โดยตรง นอกจากนี้มีคำอื่นอีกคือ

ปัญญา หรือ ปรัชญา

อภิปัญญา หรือ อภิชญา

^๑ อรรถกถาต่าง ๆ กล่าวว่า โภธิ คือ มรรค อันหมายถึงทางปฏิบัติเป็นขั้น ๆ ๘ ขั้น อันได้แก่ สโตปาตติมรรค สกทาคามิมรรค อนาคามิมรรค อรหัตตมรรค.

DA. III : 1029; MA. III : 326.

bodhin ti catu-magga-ñāṇam

SA. II : 153.

Bodhī ti, rukkho pi maggo pi sabbaññuta-ñāṇam
pi nibbanam pi.

วิชา หรือ วิทยา^๑

คำว่า ญาณ หรือ ชญาณ เป็นศัพท์ใช้ในความรวม ๆ ว่า ความรู้ จะเห็นได้จาก เมื่อกล่าวถึงการตรัสรู้ของพระพุทธเจ้า จะกล่าวถึงว่า พระพุทธเจ้าทรงได้ญาณ เช่น ปุพเพนิวาสานุสสติญาณ เป็นต้น บางครั้งใช้ศัพท์ว่า วิชา หรือ วิทยาแทนคำว่าญาณ เช่น คำว่า เตวิชชา หมายถึง วิชา ๓ หรือ ญาณ ๓ ประการ ที่พระพุทธเจ้าตรัสรู้นั้นเอง^๒ ส่วนอภิญาหรืออภิชญาณนั้น ใช้เล็งถึงความรู้พิเศษ ซึ่งผู้ที่ไม่ได้ปฏิบัติขั้นของความรู้นั้น ไม่สามารถจะมีได้ ก็ใ้รวมเอาวิชา ๓ หรือญาณ ๓ อยู่ในหมวดอภิญาด้วย

ความรู้ที่เรียกว่า โภธิ มีเนื้อหาแตกต่างกันไปในแต่ละสมัยดังนี้

^๑ คำทั้งหมดนั้น ใช้ธาตุที่มีความหมายว่า รูู้ เหมือนกัน คือ

bodhi - /budh

ñāṇa, jñāṇa ; abhiññā, abhijñā - /ñā, jñā

vijjā, vidyā - /vid.

Dict. P T S, p. 287, 309, 64, 617 ตามลำดับ.

Dict. B H S. คำว่า jñāna p. 245; abhijñā, p.50.

^๒ D. III : 220, 275.

ความรู้ที่เรียกว่า โภธิ ในคัมภีร์เดรวาท

คัมภีร์พุทธศาสนาดั้งเดิมกล่าวว่า ความรู้ของพระพุทธเจ้าได้แก่

บุพเพนิวาสานุสติญาณ

จตุปาทญาณ

อาสวักขญาณ^๑

ในความรู้เหล่านี้ ความรู้ที่สำคัญที่สุดได้แก่ อาสวักขญาณ อันได้แก่การได้
รู้อริยสัจ ๔ อย่างถ่องแท้ตามความเป็นจริงแล้ว จิตหลุดพ้นจากกามาสวะ ภวาสวะ
อวิชชาสวะ^๒ หรือได้แก่ การพิจารณาปฏิจสมุปปาตทั้งสายเกิด (สมุทัย) และสายดับ
(นิโรธ) จนเห็นตามความเป็นจริงแล้ว จิตหลุดพ้นจากกามาสวะ ภวาสวะ อวิชชาสวะ^๓

อาสวักขญาณนี้เป็นญาณของอเสขบุคคล กล่าวคือ ความรู้ที่เปลี่ยนคนธรรมดา
มาเป็นพระอรหันตสาวก พระปัจเจกพุทธ และพระพุทธเจ้า เมื่อบุคคลบรรลุความรู้^๓ แล้ว

¹ V. III : 4; D. III : 220, 275; M. I : 22, 182, 347, 412, 441.

² V. III : 4-5; D. I : 81 - 84; M. I : 22-23; S.V : 423.

³ V. I : 1-2.

D. 11 : 30-35.

แล้วก็ถึงความหลุดพ้น (วิมุตติ) ๑

ความรู้ของพระพุทธเจ้าในคัมภีร์พุทธศาสนาตั้งเดิมได้ขยายออกตามความคิดที่ศาสนิกมีต่อพระองค์ ในพระสูตรรุ่นแรก ๆ พระพุทธเจ้าทรงเป็นบุคคลผู้พ้นกิเลสอาสวะเป็นคนแรก แต่เมื่อพระพุทธเจ้าปรินิพพาน ผู้ที่เลื่อมใสศรัทธาก็เริ่มยกพระพุทธเจ้า ผู้เป็นบุคคลผู้พ้นกิเลสคนแรกขึ้นเป็นบุคคลพิเศษกึ่งเทพเจ้า ยกความรู้พิเศษและคุณสมบัติอื่น ๆ ถวาย เพิ่มเติมเข้าไป ๒

ในอังคุตตรนิกาย พระพุทธเจ้าเริ่มมีลักษณะเป็นเทพเจ้าผู้ทรงไว้ซึ่งความเป็นจริงทุกสิ่งทุกอย่าง ทรงไว้ซึ่งทศพลญาณ เวสารัชชญาณ อันเป็นเหตุให้พุทธศาสนาช่วงต่อ ๆ มาพัฒนาความรู้ของพระพุทธเจ้าเป็นสหัพัญญูญาณ คือ เป็นผู้มีความรู้ในความเป็นไปทั้งหลายทั้งปวง

¹ Vkn. p. 300.

คำว่า อาสวะนี้ ลางที่ใช้คำว่า ตัณหา กิเลส สังโยชน์ อกุศลมูล แทน เช่นใน M.I : 6.

Tasmātiha bhikkhavo Tathāgato sabbaso
tanhānam khayā virāgā nirodhā
cāgā paṭinisaṅgā anuttaram sammāsambodhim
abhisambuddho ti vadāmīti

และ M. II : 7,23 เป็นต้น.

ดู E.J. Thomas, The History of Buddhist Thought, pp. 119-121.

² M. Winternitz, History of Indian Literature, II : 66.

คัมภีร์ต่าง ๆ ในช่วงการแตกเป็นสำนัก ๆ อีกกล่าวถึงพระพุทธเจ้าในฐานะเป็น

¹ EOB. II : 42.

Pug. pp. 14, 70, 73.

Bv. pp. 12, 83, 86, 90.

Cp. pp. 10, 27, 39, 66, 119, 183.

Divy pp. 127, 205 mārgākārajñāta, anuttara-jñāna.

Lalit. pp. 296 sarvajñatā

คำที่ปรากฏใช้ในเรื่องสัพพัญญุตญาณ ของภาษาบาลี

sabbaññū หมายถึง ผู้รู้ทั้งปวง

Sabbaññutā หมายถึง ความเป็นแห่งบุคคลผู้รู้ซึ่งสิ่งทั้งปวง

Sabbaññutanāna หมายถึง ญาณคือความเป็นแห่งบุคคลผู้รู้ซึ่งสิ่งทั้งปวง

ดู Dict. P T S., p. 681. เทียบคำภาษาอังกฤษว่า omniscience.

ภาษาสันสกฤต

sarvajña หมายถึง ผู้รู้ซึ่งสิ่งทั้งปวง all-knowing.

sarvajñajñāna หมายถึง ความรู้ของผู้รู้ซึ่งสิ่งทั้งปวง

sarvajñatā หมายถึง ความเป็นผู้รู้ซึ่งสิ่งทั้งปวง

sarvākārasarvajñajñāna หมายถึง ความรู้ของผู้รู้ซึ่งสิ่งทั้งปวง

ในอาการทั้งปวง sarvakārajñatā หมายถึง ความเป็นผู้

ความเป็นมาของสิ่งทั้งปวง.

ดู Dict. Skt., p. 1185.

H. Dayal, The Bodhisattva Doctrine in Buddhist

Sanskrit Literature, p. 19.

ผู้ทรงความรู้สูงสุด ทรงรู้อะไรทุกอย่างโดยไม่มีขอบเขต ไม่มีติดขัด มีใช้ทรงรู้แต่เพียง
การทำลายอาสวะกิเลสเท่านั้น พระพุทธเจ้าในคัมภีร์ช่วงนี้ จึงเป็นพระสัพพัญญู เป็น
ผู้ทรงสัพพัญญุตญาณ

ความเป็นพระสัพพัญญูนี้ พระพุทธเจ้าทรงปฏิเสธไว้ใน เตวิชชวัจจโคตรสูตร
ว่า พระองค์ไม่ทรงมีความรู้เช่นนั้น ใครกล่าวว่าพระองค์เป็นสัพพัญญู ชื่อว่า กล่าวเท็จ
ดังนี้

ดูกรวัจจะ ผู้ใดกล่าวแล้วอย่างนี้ว่า พระสมณโคตมเป็นผู้รู้ทั้งปวง (สัพพัญญู)
เป็นผู้เห็นทั้งปวงเป็นปกติ (สัพพทัสสาวิ) ทรงปฎิญาณความรู้ความเห็น
(ญาณทัสสนะ) ทั้งหมดว่า เมื่อเราเดินไปก็ดี หยุดก็ดี หลับก็ดี ตื่นก็ดี
เราย่อมมีความรู้ความเห็นปรากฏติดต่อกันไปดังนี้ ผู้นั้นไม่
ใดกล่าวดังที่เรากล่าว แต่ชื่อว่า กล่าวดูเราด้วยคำพูดที่ไม่มีจริง ไม่เป็น
จริง^๑

อย่างไรก็ตาม พระพุทธเจ้าก็ทรงได้รับความเป็นสัพพัญญูในคัมภีร์ช่วงที่ ๒ นี้
คัมภีร์มหานิทเทส กล่าววว่า พระพุทธเจ้าทรงไดนามว่า พุทธ เพราะทรงเป็นพระสัพพัญญู

¹ M. I : 482.

Ye te Vaccha evam - āhamsu : samaṇo Gotamo
sabbāññū sabbadassāvī, aparisesaṃ ñāṇadassanaṃ
paṭijānāti : carato ca me tiṭṭhato ca suttassa ca
jāgarassa ca satataṃ samitaṃ ñāṇadassanaṃ
paccupaṭṭhitan'ti, na me te vuttavādino
abbhācikkhanti ca pana man-te asatā abhūtena.

ชื่อว่า เป็นพระพุทเจ้า เพราะอรรถวาทรัสรู้สิ่งทั้งหลาย เพราะอรรถว่า
ใหญ่สุดตัวตรัสรู้ เพราะเป็นพระสัพพัญญู เพราะเป็นผู้เห็นธรรมทั้งปวง ฯลฯ
พระนามว่า พุทธะ นี้ พระมารดา พระบิดา พระญาติ พระภคินี มิตร
อำมาตย์ พระญาติสาโลหิต สมณพราหมณ์ เทวดา มีใครเฉลิมให้ พระนามว่า
พุทธะ นี้ เป็นวิโมกข์ชื่อกินาม เป็นสังฆิกายัญญติ เพราะการตรัสรู้พระสัพ-
พัญญุตญาณ ณ กวางโมโทธิพฤษ ของพระผู้มีพระภาคทั้งหลายผู้ตรัสรู้แล้ว^๑

¹ Nd. pp. 457-458.

Bujjhitaṃ saccāni ti Buddho. Bodhetā pajāya ti Buddho.
Sabbāññutāya Buddho. Sabbadassāvitāya Buddho.
... Buddho ti n'etaṃ nāmaṃ mātārā katam na
pitarā katam, na bhātārā katam na bhaginiyā...
mittāmaccehi..., Samanabrāhmaṇehi...,
na devatāhi katam ; Vimokkhantikam etaṃ
Buddhānaṃ Bhagavatānaṃ bodhiyā mūle saha
sabbāññutāññānaṃsa patilābhā sacchikā
paññatti...

Ps. 3.

...indriyaparopariyatte ñānaṃ,
sattānaṃ āsayānusaye ñānaṃ,
yamakepatihire ñānaṃ,
mahākaruṇāsamāpattiyā ñānaṃ,
sabbāññutāññānaṃ,
anāvaranañānaṃ.
Imāni tesattati ñānāni, imesaṃ,
tesattātināṃ ñānānaṃ sattasatthi ñānāni
sāvakaśādhāraṇāni, cha ñānāni asādhāraṇāni sāvakehi.

คัมภีร์ปฏิสัมพันธ์ธรรมรศกล่าวถึง ความรู้ประเภทต่าง ๆ ในพุทธศาสนาไว้ ๑๓
ประเภท มี ๖๑ ประเภทที่เป็นสาธารณะแก่ทั้งพระพุทธเจ้า และพระสาวกมี ๖ ประเภท
เป็น ของพระพุทธเจ้าโดยเฉพาะ คือ

อินทรีย์ปโรปริยัตถญาณ

อาสยานุสยญาณ

ยมกปาฏิหาริญาณ

สัพพัญญุตญาณ

อนาวรณญาณ.

ประเด็นสำคัญของความรู้ที่เรียกว่า โภธิ จึงเปลี่ยนจากความรู้ที่ทำลายกิเลส
ที่มีทั่วไปแก่พระอรหันตสาวก พระปัจเจกพุทธเจ้า พระพุทธเจ้า มาเป็นความรู้ทุกสิ่งทุก
อย่าง อันเป็นความรู้ของพระพุทธเจ้าทั้งหลายเท่านั้น ความรู้ในลักษณะเช่นนี้เป็นการ
ขยายความคิดจากความรู้เพื่อถึงอัสวะกิเลสขึ้นเป็นความรู้ที่ครอบคลุมทุกอย่าง เป็นเหตุ
ให้โภธิ ค่อย ๆ พัฒนาไปสู่ลักษณะที่เป็นสากลครอบคลุมทุกสิ่งทุกอย่างในพุทธศาสนามหา-
ยาน

เมื่อความรู้ที่พระพุทธเจ้าจะบรรลุ ไม่ใช่อัสวัภยญาณ แต่ขยายขึ้นเป็น
สัพพัญญูญาณ จึงเป็นเหตุให้การเตรียมตัว การแสวงหาธรรมะก่อนการตรัสรู้เพียงชาติ
เดียวเท่านั้นไม่เพียงพอ ความคิดนี้ทำให้เกิดความคิดเรื่องบารมี อันเป็นธรรมที่พระ-
พุทธเจ้าปฏิบัติก่อนจนสมบูรณ์ แล้วจึงตรัสรู้เป็นพระพุทธเจ้า

ความรู้ที่เรียกว่า โภธิ ในคัมภีร์มหายาน

ความรู้ที่เรียกว่า โภธิ ในคัมภีร์มหายานรุ่นแรก ๆ คือสัพพัญญูญาณ เช่นกัน
ดังที่กล่าวในคัมภีร์ อังกุสธาหัสริกาปรัชญาปารมิตา ว่า

พุทธธรรม คือ ความรู้ของพระพุทธเจ้า ความรู้ของพระสยัมภู เป็นอจินไตย
ซึ่งไมใด วัฏไมใด นันไมใด ไม่มีความรู้อื่นเสมอ เป็นความรู้ที่เสมอโดย
ไม่มีความรู้เสมอ เป็นสัพพัญญูญาณ^๑

¹ Aṣṭa PP. p. 197.

buddhadharmo buddhajñānam svayambhūjñānam
acintyājñānam atulyājñānam aprameyajñānam
asamkhyeyājñānam asamajñānam asamasamajñānam
sarvajñājñānam.

และศัพท์ธรรมปฎทริกสูตรกล่าวว่

พุทธยาน มีสัพพัญญุตตาเป็นปรีโยสาน^๑

ต่อมา คัมภีร์มหายานเน้นเรื่องศูนยตามากขึ้น และถือว่า ศูนยตา คือ ความจริงที่สูงที่สุด เรียกว่า ตถตา จึงกล่าวว่ ความรู้ที่เรียกว่า โพธิ มีลักษณะเป็นศูนยตา^๒ ดังที่คัมภีร์ปฎญว้ศตีสาสหสรีกา ปรัชญาปารมิตา กล่าวว่

ศูนยตาไม่เกิดไม่ดับ ไม่ถูกทำให้เศร้าหมอง ไม่มีใครทำให้สะอาด ไม่เสื่อมไม่เจริญ ไม่เป็นทั้งอดีต อนาคต และปัจจุบัน เมื่อใดที่เห็นศูนยตา ก็ จะเห็นความจริงดังนั้นว่ไม่มีทั้งรูป ฯลฯ ไม่มีมรรค ไม่มีการถึง ไม่มีการบรรลู่ ไม่มีพระโสรตอาปันนะ ไม่มีโสรตอาปัตติผล ฯลฯ ไม่มีพระ-

¹ Sad. p. 27.

yadidaṃ buddhayānaṃ sarvajñatāparyāvasānaṃ

มีคัมภีร์กลางคัมภีร์ไซค์คำต่างออกไป เช่น

Da. Bhu. p. 66 sarvākārasarvajñajñāna...

M.S.AL p. 37 sarvakārajñatāvāptih sarvāvaraṇanirmalā

ถู เชียงอรรถที่ ๑ หน้า ๔๘ วิทยานิพนธ์ฉบับนี้.

² H. Dayal, The Bodhisattva Doctrine in Buddhist Sanskrit Literature, pp. 18-19.

Vkn. pp. 301-302.

ปรัตฺยเอกพุทธ ไม่มีปรัตฺยเอกโพธิ ไม่มีพระพุทฺธเจ้า ไม่มีโพธิ^๑

ความรู้ที่เรียกว่า โพธิ จึงเป็นศูนย์ตา ทางที่บรรลุโพธิก็โดยศูนย์ตา ผลเมื่อ
บรรลุแล้วก็คือศูนย์ตา ดังที่คัมภีร์เดียวกันกล่าววว่า

¹ Vkn. p. 301.

Śūnyatā notpadyate na nirudhyate,
na samkliśyate na vyavadāyate,
na hiyate na vardhate, nātītā nāgatā
na pratyutpannā. yā ca idrśī na tatra rūpaṃ...
na mārgo na prātir nābhisamayo na
srotaāpanno na srotaāpattiphalaṃ...,
na pratyekabuddho na pratyekabodhiḥ,
na buddho na bodhiḥ.

จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

พระโพธิสัตว์ผู้ประพฤติในปรัชญาปารมิตา (ศูนยตา) ย่อมพิจารณาเห็นว่า (ที่เรียกว่า) พระโพธิสัตว์ก็เป็นเพียงชื่อเท่านั้น โภธิ ก็เป็นเพียงชื่อ พระพุทธเจ้า ก็เป็นเพียงชื่อเท่านั้น^๑

พุทธศาสนาหายาน เรียก โภธิ ในลักษณะข้างต้นนี้ว่า ธรรมกาย แต่มิได้ หมายถึงคำสอนของพระพุทธเจ้า หรือความรู้ของพระพุทธเจ้า เช่น ในคัมภีร์ช่วงก่อน ๆ หากแต่หมายถึงสภาวะครอบงำทุกสิ่งทุกอย่าง พระพุทธเจ้าทั้งหลายทรงรู้อย่างแจ่มแจ้งศูนยตาอันเป็นตถตาจึงทรงมีสภาพเป็นผู้ครอบงำทุกสิ่งทุกอย่างไปด้วย ดังนั้นคำว่า โภธิ ธรรมกาย ศูนยตา ตถตา จึงหมายถึงสิ่งเดียวกันหมด คือ ความเป็นจริงที่สูงที่สุด ที่ครอบงำทุกสิ่งทุกอย่างอันดีดือเป็นอนุตรสัมมาสัมโพธิของพระพุทธเจ้า^๒

¹ Vkn. p. 301.

Bodhisattvaḥ prajñāpāramitāyāṃ carann evaṃ
upaparīkṣate : nāmamātram idaṃ yad idaṃ
bodhisattva iti, nāmamātram idaṃ yad
uta bodhir iti, nāmamātram idaṃ yad
uta buddha iti.

² H. Dayal, The Bodhisattva Doctrine in Buddhist Sanskrit Literature, pp. 18-19, 27.

Vkn. pp. 301-307.

ความรู้ที่เรียกว่า โภธิ ใต้พัฒนาและคลี่คลายมาตามลำดับจากอัสวัคชญาณ เป็นสัพพัญญุตญาณ และในที่สุดก็กลายเป็นศูนย์ตาในพุทธศาสนาหายาน ความคิดที่เปลี่ยนแปลงไปทำให้เกิดความคิดเรื่อง โภธิระดับต่าง ๆ ขึ้น

โภธิระดับต่าง ๆ

ความหมายของคำว่า โภธิ ในแง่ความรู้ มีประเด็นชักนำให้เกิดความคิดว่า โภธิมีหลายระดับ โดยเฉพาะอย่างยิ่ง โภธิของพระพุทธเจ้ากับของพระสาวก

พระสูตรชั้นเดิมในทีฆนิกาย มัชฌิมนิกาย เมื่อกล่าวถึงขั้นตอนการบรรลุ โภธิของพระพุทธเจ้าหรือพระอรหันต์ มักสรุปลงด้วยข้อความที่คล้ายคลึงกัน บ่งถึง โภธิ ว่าคือ อัสวัคชญาณ หังสิ้น

ข้อความเหล่านั้นไม่ได้แสดงถึงความแตกต่างระหว่าง โภธิของพระพุทธเจ้า และของพระสาวกในประเด็นของความรู้ ความรู้ในระยะแรกจึงเป็นประเด็นว่า เป็นความรู้ที่ทำให้หลุดพ้นจากอัสวัคเสสเป็นสำคัญ ขอแตกต่างระหว่างพระพุทธเจ้าและพระสาวกผู้เป็นพระอรหันต์นั้น อยู่ในกรณีที่ว่า พระพุทธเจ้าทรงบรรลุ โภธิด้วยพระองค์เอง ส่วนพระสาวกเป็นผู้ปฏิบัติตามทางที่พระพุทธเจ้าทรงแนะนำไว้ ดังที่พระอานนทกล่าวว่า

กูกรพราหมณ์ ไม่มีภิกษุแม่สรูปเดียว ผู้ถึงพร้อมด้วยธรรมทุกข้อทุกประการ ที่พระพุทธเจ้าทรงถึงพร้อม... เพราะพระองค์ ทรงทำไหมรรคที่ยังไม่อุบัติในอุบัติขึ้น ที่ยังไม่เกิดให้เกิดขึ้น ตรัสบอกมรรคที่ยังไม่มีใครบอก ทรงทราบ ชัดมรรค ทรงรูแจ้งมรรคและทรงฉลาดในมรรค ส่วนเหล่าสาวกในบัดนี้เป็น

ผู้ดำเนินตามมรรคจึงได้ถึงพร้อมต่อภายหลัง^๑

จะเห็นได้ว่า ข้อแตกต่าง คือ พระพุทธเจ้า ทรงบรรลุด้วยพระองค์เองพระสาวกเป็นผู้ฟังแล้วทำตาม และต่อมาเมื่อเนนเรื่องการสอนได้และสอนไม่ได้ จึงเกิดความคิดเรื่องพระปัจเจกพุทธเจ้าขึ้น เพราะพระปัจเจกพุทธเจ้าทรงรู้อเองเช่นกัน แต่สอนผู้อื่นไม่ได้ ความคิดดังกล่าวทำให้เกิดมีพระพุทธขึ้นเป็น ๓ ประเภท คือ พระสัมมาสัมพุทธเจ้า

¹ M. III : 9.

Na'tthi kho brāhmana, ekabhikkhu pi tehi
dhammehi sabbena sabbam sabbatthā sabbam
samannāgato,...So hi, brāhmana, Bhagavā
anuppannassa maggassa uppādetā asañjātassa
maggassa sañjānetā, anakkhātassa maggassa
akkhātā, maggaññū maggabidu maggakobido.
Maggānugā ca pana etarhi sāvakā viharanti
pacchā samannāgatā.

พระปัจเจกพุทธเจ้า และพระสาวกพุทธ หรือ พระอนุพุทธ^๑

เมื่อเกิดความคิดเรื่องสัพพัญญุตญาณในพุทธศาสนาช่วงที่ ๒ อันเป็นความรู้ที่พระอรหันตสาวกไม่มี จึงเป็นเหตุให้คิดว่าความรู้ของพระพุทธเจ้า ลึกล้ำมากกว่าพระสาวก ถึงที่ก็มีรูปบุคคลบัญญัติกล่าวถึง ข้อแตกต่างของพระอรหันต์ กับพระพุทธเจ้าอยู่ที่ว่า พระอรหันต์เป็นพระอรหันต์ เพราะการกระทำที่สุกแต่แห่งทุกข์ ส่วนพระพุทธเจ้าเป็นพระพุทฺธเจ้าด้วย พระสัพพัญญุตญาณ^๒

ก็มีที่ทางฝ่ายสรรวาสตีวาทีน กล่าวว่า พระสาวกถึงโพธิด้วยการฟัง พระปัจเจกพุทธเจ้าถึงโพธิด้วยการไตรตรอง พระสาวกและพระปัจเจกพุทธเข้าใจ ความจริงแต่กลางส่วน ในขณะที่พระพุทธเจ้าทรงเข้าใจทุกสิ่งทุกอย่างโดยไม่ต้องมีผู้สั่งสอนไม่ต้องฟังมา ไม่ต้องครุ่นคิด พระพุทธเจ้าทรงเข้าใจทุกสิ่งทุกอย่างด้วยทรงปฏิบัติเอง

พระสาวกและพระปัจเจกพุทธเจ้ารู้แต่สามัญลักษณะของสิ่งทั้งหลาย แต่พระพุทธเจ้าทั้งหลายทรงรู้อถึงภินนลักษณะ (ลักษณะที่แตกต่าง) ของสิ่งต่าง ๆ พระพุทธเจ้าทั้งหลายเท่านั้นเป็นพระสัพพัญญู

^๑ สมเด็จพระสังฆราชเจ้า กรมหลวงวชิรญาณวงศ์, ธรรมานุกรม (กรุงเทพฯ : มหามกุฏราชวิทยาลัย, ๒๕๑๕), หน้า ๓๒๑.

Sa. I. 20; AA. I.65.

กล่าวถึง Sabaññibuddhā พระสัพพัญญูพุทธเจ้า

Paccekabuddhā พระปัจเจกพุทธเจ้า

Catusaccabuddhā พระอรหันต์สี่ฌาสน์

Sutabuddhā หรือ Bahussutabuddhā นักปราชญ์, บัณฑิต

² Pug. p. 70.

พระสาวกและพระปัจเจกพุทธเจ้าอรุณริยสัง ๔ ก็จริง แต่ไม่รู้อถึงเหตุและปัจจัย ส่วนพระพุทฺธเจ้าทรงทราบ ถ้าเปรียบเทียบอุปมาอุปไมยเป็นแม่น้ำ พระสาวกเป็นเหมือน กระต่ายว่ายน้ำข้ามน้ำโดยไม่รู้อถึงความลึก พระปัจเจกพุทธเป็นเสมือนม้า จะรู้ความลึกก็แต่ ที่หยั่งถึงส่วนพระพุทฺธเจ้าทั้งหลายทรงเปรียบเทียบเหมือนพญาช้างสาร ย่อมรู้ความลึกทั้งหมด

ความคิดต่าง ๆ เหล่านี้ ทำให้เกิดโพธิ์ขึ้นเป็น ๓ ประการด้วยกัน คือ สรวกโพธิ์ ปัจเจกโพธิ์ (ปรตฺยเอกโพธิ์) อนุตฺตรสัมมาสัมโพธิ์ (อนุตฺตรสัมยักสัมโพธิ์)^๒

¹ VKn. pp. 300-302.

² Divy p. 209.

...śrāvakabodhāu cittam utpāditam...
pratyekāyām bodhāu ... anuttarāyām
samyaksambodhāu cittam utpāditam...

Ava. Śa. p. 3.

śrāvakabodhiṃ vyākartukāmo bhavati,...
pratyekabodhim... anuttarām samyak-
sambodhiṃ vyākartukāmo bhavati...

คัมภีร์เถรวาทบาลี มักใช้คำว่า ñāṇa แทน เช่น ใน

DA. I : 100

sāvakaṭṭhānaṃ, paccekabuddha-ñāṇa

และ sabbaññūtañāṇa

ภาษาบาลี ใช้คำว่า paccekabodhi, sammāsambodhi

ส่วนคำว่า Sāvakabodhi มีพบเพียงแห่งเดียวใน

อรรถกถาสังยุตตนิกาย กุ SA. II : 341.

อย่างไรก็ตาม คัมภีร์ในช่วงของการแตกเป็นสำนักไมได้กล่าวว่า พระอรหันต์ไม่ถึงความหลุดพ้น ประเด็นที่ต่างกันระหว่างพระพุทธเจ้ากับพระสาวก หรือพระปัจเจกพุทธเจ้า คือ ความรู้ที่หมดจด หมดทุกอย่างอันเป็นแต่ของพระพุทธเจ้าทั้งหลายเท่านั้น

โพธิ์ทั้ง ๓ ประเภทนั้นได้แยกเป็นระดับสูงต่ำในคัมภีร์มหายาน ปรากฏความในคัมภีร์สังฆกรรมสูตรว่า พระอรหันต์ผู้ทำลายกิเลสแล้วจะต้องบำเพ็ญเพียรต่อไป เพื่อถึงอนุตรสัมมาสัมโพธิญาณของพระพุทธเจ้า แสดงให้เห็นอย่างชัดเจนว่า โพธิ์ของพระสาวกยังมีได้เป็นโพธิ์ที่สูงที่สุด ผู้จนาคัมภีร์มิได้เห็นว่าเป็นความรู้เพื่อการหลุดพ้นถึงนิพพานอีกต่อไป แต่มองโพธิ์เป็นสภาวะหรือธรรมะทั้งหมดที่พระพุทธเจ้าทั้งหลายทรงมีอยู่ ซึ่งเป็นโพธิ์ที่จะต้องใช้เวลาสั่งสมยาวนาน มิใช่จะสำเร็จได้ในชาติเดียว ดังข้อความที่ว่า

เรา (พระพุทธเจ้า) แสดงนิรวาณแก่ผู้โง่เขลาเบาปัญญาปรารถนาดี ผู้ไม่ไต่สวนการบำเพ็ญความดี ในสมัยของพระพุทธเจ้านับโกฏิองค์ เขาเหล่านั้นยังคงเวียนว่ายตายเกิด ทนทุกข์ทรมานอย่างยิ่ง^๑

ข้อความดังกล่าว แสดงให้เห็นความคิดของมหายานว่า การหมดกิเลสไปสู่นิพพาน เป็นเรื่องที่ยังไม่หลุดพ้นอย่างแท้จริง และการที่หลุดพ้นอย่างแท้จริงจะต้องบำเพ็ญคุณงามความดีมากมาย เพื่อช่วยผู้อื่นไปด้วยจนได้อนุตรสัมมาสัมโพธิ์ จึงเป็นการ

¹ Sad p. 30.

ye bhonti hīnābhiratā avidvasū
acīrṇacaryā bahubuddhakotīsu /
saṃsaralagnāśca suduḥkhitāśca
nirvāṇa teṣāṃ upadarsayāmi //46//

หลุดพ้นอย่างแท้จริง

คัมภีร์มหายานกล่าวว่ พระอรหันตรู้แจ้งแต่เพียงอัสวะ สามารถพ้นจากการ
กีดกันทางอัสวะใด (อัสวาวรรณะ) ไม่สามารถพ้นการกีดกันทางปัญญา (เชฏยวรรณะ)^๑
พระอรหันตรู้แจ้งเห็นจริงแต่เพียงว่า ตัวตนที่แท้จริงคือ ชันธ ๕ ที่ประกอบขึ้นมา เป็นสิ่ง
ที่เป็นอนัตตา อันเป็นเพียงการเห็นศูนย์ตาในแง่บุคคล (บุคคลศูนย์ตา) มิได้เห็นจริงว่
ทุกสิ่งทุกอย่างเป็นศูนย์ตา (ธรรมศูนย์ตา) เช่น พระพุทธเจ้าทั้งหลาย^๒

ดังนั้น โภธิจึงมี ๓ ระดับ เรียงจากต่ำสุดไปหาสูงสุด ดังนี้

ศรวากโภธิ

ปรัตเยกโภธิ

อนุตรสัมยักสัมโภธิ^๓

ผู้ที่ไปถึงโภธิเหล่านั้น ย่อมใช้ยานต่างกันไป ผู้ที่จะไปถึงโภธิของพระสาวก
ใช้ศรวากยาน ผู้ที่ไปถึงโภธิของพระปรัตเยกพุทธ ใช้ปรัตเยกโภถียาน ผู้ที่จะไปถึงอนุตร
สัมยักสัมโภธิ ใช้ โภธิสัตถวยาน หรือ พุทธยาน

¹ M. S. AL pp. 37-38.

² VKn. p. LXII.

³ H. Dayal, The Bodhisattva Doctrine in Buddhist Sanskrit Literature, pp. 10-12.

M. S. AL. p. 169. 15.

śrāvakabodhim pratyekabodhim ... mahābodhim.

เมื่อกล่าวโดยภูมิที่บรรลุ ผู้บรรลุโพธิระดับต่าง ๆ ก็บรรลุถึงภูมิที่ต่างไปตามโพธิ์นั้น คือ ผู้ที่ได้ศรวากโพธิ์ก็บรรลุศรวากภูมิ ผู้ที่ได้ปรัตเยกโพธิ์ก็บรรลุปรัตเยกพุทธภูมิ และผู้ที่บรรลุอนุตตรสัมมัคสัมโพธิ์ บรรลุ พุทธภูมิ อันเป็นภูมิขั้นสูงสุด ภูมิ ๒ อย่าง ขางตนยอมบรรลุได้ด้วยยานที่เล็กแคบเรียกว่า หินยาน ส่วนภูมิอย่างหลัง จะบรรลุได้ก็ด้วยยานที่ใหญ่ เรียกว่า มหายาน^๑

เรื่องราวของโพธิ์ขยายความออกมามากมายจากเดิม ซึ่งเป็นเพียงความรู้ที่ทำลายอาสวกิเลส มาเป็นความรู้ที่สูงสุดเฉพาะของพระพุทธเจ้า และในที่สุดโพธิ์ก็กลายเป็นสภาวะที่ครอบงำทุกสิ่งทุกอย่าง โพธิ์ที่เป็นความรู้ของพระพุทธเจ้าและเป็นสภาวะครอบงำทุกสิ่งทุกอย่างนี้ เป็นจุดมุ่งหมายสำคัญของบรรดาผู้บำเพ็ญเพียรของมหายาน ซึ่งมุ่งจะบรรลุพุทธภูมิ เมื่อกล่าวถึง โพธิ์ ในคำว่า พระโพธิสัตว์ จึงมีความแตกต่าง โดยรายละเอียดไปตามความที่พัฒนาไปในแต่ละช่วง กล่าวโดยรวมแล้ว โพธิ์ ในคำว่า โพธิ์สัตว์ หมายถึงโพธิ์อันสูงสุดของพระพุทธเจ้าเท่านั้น

¹ Dh. S. in M.S.S. I : 329.

Trīṇi yānāni śrāvakayānam pratyekabuddhayānam
mahayānam ca

Sata. PP. p. 552.

Arhad dharma ... pratyekabuddhadharma...
bodhisattvadharmā.

ข. สัตว

สัตวในคำว่า โภธสัตว มาจากภาษาสันสกฤตว่า สัตตฺว ภาษาบาลีว่า สัตต ความหมายที่ใช้นั้นโดยทั่วไปแปลว่า สิ่งมีชีวิต ความหมายในคัมภีร์เดรวาท และมหายาน มีมากมายหลายนัย และความหมายของเดรวาทกับมหายานก็ต่างกันไป ทั้งนี้เนื่องแต่การ วิเคราะห์รูปศัพท์ต่างกัน นอกจากนี้ นักปราชญ์ทางตะวันตกยังได้เสนอความหมายต่าง ๆ ของคำนี้อีกด้วย

๑. การประกอบรูปศัพท์

การประกอบรูปศัพท์ในภาษาบาลี

อรรถกถาต่าง ๆ รวมทั้งวิสุทธิมรรค กล่าวว่า สัตต มาจาก สชฺ ชฺ ธาตุ ซึ่ง มีความหมายว่า ติด เกี่ยว ของ^๑ รูปศัพท์ว่า สัตต เกิดจากการลง ต ปัจจัย^๒ อรรถกถา สังยุตตนิกาย แปลคำว่า สัตต ว่า ลคฺค^๓ เป็นการยืนยันมติว่า สัตต มาจาก สชฺ ชฺ ธาตุ ลง ต ปัจจัย

¹ Nett. 161.

Vism. 310.

Da I : 51, 161.

Vbh. A. p. 144.

Dict. PTS, p. 623.

^๒ หลวงเทพศิรมานุศิษย์, คัมภีร์ธาตุปทีปิกา (กรุงเทพฯ : มหามกุฏราช-วิทยาลัย, ๒๕๑๘), หน้า ๓๘๖.

saja - saṅge sajjati sajjanam sajjito satto.

³ SA. II : 408.

tatra satto tatra visatto'ti tatra laggo vilaggo.

อย่างไรก็ตาม อภิธานนัปทีปิกา ให้ความหมายคำว่า สตุต ว่า ความมีความ
เป็น^๑ พิเคราะห์จากความหมายนี้ คำว่า สตุต มาจากธาตุ อสุ - มี, เป็น ซึ่งตรงกับ
ธาตุที่เป็นรากการประกอบศัพท์ว่า สตุตฺว ในภาษาสันสกฤต^๒

การประกอบรูปศัพท์ในภาษาสันสกฤต

คำว่า สตุตฺว เป็นคำศัพท์ ประกอบรูปมาจาก สตุ (สตุต) อันเป็นรูป กริยา
ช่วยปัจจุบันกาล (Present Participle) ของธาตุ อสุ แปลว่า มี เป็น^๓ ลง
ตุว บัจจย ในภาวศัพท์^๔ ถ้าเขียนการประกอบรูปศัพท์ตามลำดับ จะเป็นดังนี้

อสุ -	อนุต	สตุต (สตุ)
สตุ -	ตุว	สตุตฺว

^๑ พระเจ้าวรวงศ์เธอ กรมหลวงชินวราลงกรณ, พระคัมภีร์อภิธานนัปทีปิกา
(กรุงเทพฯ : มหามกุฏราชวิทยาลัย, ๒๕๐๘), หน้า ๒๕.

^๒ หลวงเทพคุณานุศิษฎ์, คัมภีร์ธาตุปทีปิกา, หน้า ๓๓.
as - bhuvī

William Dwight Whitney, Root, Verb - Forms and
Primay Deribatibes of the Sanskrit Language, p. 5.

as - be

ดู Dict. PTS. p. 623.

Dict. skt. p. 1134, 1335.

^๓ Dict. Skt. p. 1134.

^๔ William Dwight Whitney, Sanskrit Grammar, ข้อ 1239,
p. 477.

ดู ปัจจัยที่ลงนี้เป็นปัจจัยที่ทำให้ศัพท์ลงเป็น สภาวนาม^๑

การประกอบรูปศัพท์ในทั้ง ๒ ภาษาดังกล่าวแสดงให้เห็นว่าความคิดนักปราชญ์
บาลีและสันสกฤตวิเคราะห์คำต่างกันไป ประกอบกับนักปราชญ์ตะวันตกแต่ละท่านเลือกใช้
ความหมายของคำนี้ไปแปลความหมายของศัพท์ว่า โภธิสัตว์ไม่ตรงกันด้วย จึงควรพิจารณา
เรื่องความหมายของ สัตต หรือ สัตต ไหละเอียต

๒. ความหมายของคำว่า สัตต และ สัตต

ความหมายของคำนี้ก็มีต่าง ๆ ไม่ได้แจ่มแจ้งไว้พิสดารนัก การที่คำนี้มี
หลายความหมายเป็นเพราะการสันนิษฐาน และการสังเกตจากเนื้อความในคัมภีร์ ต่าง ๆ
ของนักปราชญ์ตะวันตกผู้ทำพจนานุกรมเป็นสำคัญ ดังนั้น ความหมายของคำนี้ในส่วนที่เป็น
มติของนักปราชญ์ตะวันตกจึงมีผลส่งต่อไปถึงความหมายของคำว่า โภธิสัตว์ด้วย

ความหมายของคำว่า สัตต ในคัมภีร์เดรวาท

คำ สัตต เท่าที่ปรากฏในทีมนิกายและที่อื่น ๆ มีความหมายว่า สิ่งมีชีวิต แต่
ใน สัตตนิคาย ราชสัตต สัตตสัตต นั้นตีความไปแนวเกี่ยวกับการประกอบรูปศัพท์ที่กล่าว
แล้ว คือ ตีความหมายว่า เป็นผู้คิดของในชั้น ๕

(พระพุทธเจ้าตอบพระราชาผู้หลดามว่า เหตุใดจึงชื่อว่า สัตว์) กุกรราคะ
เพราะเหตุที่มีความพอใจ ความกำหนัด ความเพลิดเพลิน ความทะยานอยาก

¹ Willam Dwight Whitney, Sanskrit Grammar, p. 477.

ในรูปและเป็นผู้ของในรูป เป็นผู้คิดของในรูปนั้นจึงเรียกว่า สัตต์ เพราะเหตุที่มีความพอใจ ความกำหนัด ความเพลิดเพลิน ความทะยานอยากในเวทนา สัญญา สังขาร เป็นผู้คิดของในวิญญาน เป็นผู้คิดของในวิญญานนั้นจึง เรียกว่า สัตต์^๑

อภิธานนัปทีปิกา รวบรวมคำว่า สัตต อยู่ในจำพวกสิ่งมีชีวิต ความหมายจึงมาในรูป สิ่งมีชีวิต และแปลศัพท์ สัตต ผู้คิดของด้วย ดังที่ปรากฏในคาถาที่ ๘๓ และ ๘๖ ว่า

ศัพท์ที่ใช้อย่างหมายถึง สัตว์ มี ๑๓ คำ คือ

ปาล	สรีรี	ภูต
สัตว์	เทหี	บุคคล

¹ S.III : 190.

Rūpe kho Rādha yo chando yo rāgo yā nandi
yā tanhā tatra satto tatra visatto tasmā satto ti
vuccati...Vedanāya - Saññāya... Sankhāresu
Viññāṇe yo chando...tatra satto tatra visatto
tasmā satto ti vuccati.

Vism. p. 310

sattāti rūpādīsu khandheṣu chandarāgena
sattā visattā vūttañhetam Bhagavatā
rūpe yo...

ชีวะ ปาณิ ปชา ชันตุ
 ชน โลก ตถาคต^๑

สตุต คัพทเป็นไปในอรรถ คือ ๑ ทพพ (ทรัพย์) ๒ อตุตถาว ๓ มรณ
 (ชีวิตินทรีย์) ๔ พล ๕ สตุตา (ความมีความเป็น) ๖ ชน ๗ อาสตุต (ช่องคิด)^๒

^๑ พระเจ้าวรวงศ์เธอ กรมหลวงชินวราวุฒินันท์ สมเด็จพระสังฆราชเจ้า,
พระคัมภีร์อภิธานันท์ที่ปึกา (กรุงเทพฯ : มหามกุฏราชวิทยาลัย, ๒๕๐๘) ภาณที่ ๔๓
 สัตว์ ๑๓ หน้า ๒๕.

Pāno, sarīri, bhūtam., (vā)
 satto. dehi. (ca) puggalo.
 jīvo. paṇi - paṇā : jantu.
 jano. loko. tathāgato.

² Ibid. ภาณที่ ๔๑๖ หน้า ๒๓๐.

sattam, (dabbā - ttabhāvesu
 paṇesu ca bale siyā
 sattayā - ṅica jane satto
 (āsatte so tilingo)

คัมภีร์มหายานแปลคำว่า sattva ว่า พลัง, กำลัง, ความกล้าหาญ
 ดู Amaras §2761 เปรียบเทียบ

dravyāsuvyavasāyeṣu sattvam aśtrī tu jantuṣu.

(อรรถกถาอธิบายว่า) dravye vastūni, asuṣu prāṇesu,
 vyavasāye vīryatīsaye ca sattvam. jantusu sattvam
 aśtriyām.

ดู RV. I : 64. satvan = กำลัง.

กาตาข้างต้น สัตต มีความหมายว่า สิ่งมีชีวิต และความมีความเป็นซึ่งเป็น ความหมายที่ใช้กันอยู่แพร่หลายก็คือ สิ่งมีชีวิตนั่นเอง

ความหมายในคัมภีร์พุทธศาสนาคั้งเดิมจึงมี ๒ อย่าง คือ ผู้ที่ขงติด และสิ่งมีชีวิต เมื่อนำไปประกอบรูปเป็นคำว่า โภทิสัตว์ ใช้ความหมายแรกเป็นส่วนมากในการตีความพุทธศาสนาเถรวาทสำนักต่าง ๆ ยอมรับความหมายเช่นเดียวกับคัมภีร์พุทธศาสนา คั้งเดิม

ความหมายของคำว่า สัตตฺว ในคัมภีร์มหายาน

คัมภีร์มหายานเท่าที่ตรวจพบใช้คำว่า สัตตฺว เป็น ๒ ประเด็น คือ เป็นไปใน คำนรูปรุธรรม แปลว่า สิ่งมีชีวิต และ ดานนามธรรม แปลว่า ความตั้งใจ ความมุ่งหมาย เช่น

พระโภทิสัตว์ ชื่อว่า มหาสัตว์ เพราะช่วยสัตว์ทั้งหลายจำนวนมากมาย (ให้ไปถึงสิ่งที่สูงสุด)^๑

दानนามธรรม ความหมายว่า ตั้งใจ หรือความมุ่งหมายนั้น ปรากฏใน อรรถกถาคัมภีร์โภทิจรยาวตาร (Bodhicaryāvatārapañcika) ว่า คำว่าสัตตฺว

¹ Aṣṭa PP. p. 9.

sattvarāser mahataḥ sattvanikāyasya agratām
kārayiṣyati.

หมายถึง ความตั้งใจ^๑

เอช. ตายัล มีความเห็นว่า คำว่า สัตตฺว มีความหมายว่า ความเข้มแข็ง
พลัง ความเพียร อำนาจ ความกล้าหาญ^๒ เช่นในคำว่า พระโพธิสัตว์ผู้มีความเข้มแข็งอัน
บริบูรณ์, เมื่อพิจารณาแล้วถึงทางดำเนินอันรุ่งเรืองด้วยความสามารถของพระพุทธเจ้า,
พระกุมารผู้มีกำลังประดุจสาคร, พระโพธิสัตว์ผู้ประทับความเพียร^๓ อย่างไรก็ตามคำว่า
สัตตฺว ในคำสมาสเหล่านั้น สามารถแปลโดยความหมายว่า ความศักดิ์สิทธิ์ เช่น พระโพธิ-
สัตว์ผู้มีความดีอันบริบูรณ์ ฯลฯ ความหมายทั้งสองนี้ ไม่ปรากฏในคำว่า โพธิสัตว์โดยตรง

¹ Bcvp. p. 421. อ้างถึงใน H. Dayal, The Bodhisattva
Doctrine in Buddhist Sanskrit Literature, p. 6.

Sattvam abhiprāyo.

² ดู วิทยานพนธ์ เล่มนี้ หน้า ๓๓ เชียงอรธรที่ ๒.
Dict. Skt. p. 1135.

³ Bct. IX, 30.

bodhisattvaḥ paripūrṇasattvaḥ

Ava. Kalp. II: 325. v. 74.

sattvojjvalam Bhagavatas caritam nisamya

Ava. Kalp. II : 490. V. 21.

kumāraḥ sattvasāgaraḥ

Ava. Kalp. II: V. 8.

bodhisattvaḥ sattvavibhūṣitaḥ

ดู H. Dayal. The Bodhisattva Doctrine in buddhist
Sanskrit Literature, pp. 7-8.

จะเห็นได้ว่า ความหมายทางเดรวาทและมหายาน ก่อนข้างจะปรับเข้ากัน ได้ประเด็นแรก แปลว่า สิ่งมีชีวิต เช่นกัน ในประเด็นที่ ๒ เป็นผู้ของอยู่ติดอยู่ (ใน โหริ) เทากับ การมีความตั้งใจที่จะไปให้ถึงโหริ ส่วนนักปราชญ์ทางตะวันตก เลือกใช้ ความหมายของคำว่า สัตว์ เมื่อจะแปลคำว่า โหริสัตว์ ตามพจนานุกรมหนึ่งของนักปราชญ์ อินเดีย และนักปราชญ์ตะวันตกรวบรวม เกิดมีความหมายต่าง ๆ มากมาย ดังจะได้ กล่าวต่อไปข้างหน้า

ความหมายของคำว่า สัตว์ ตามมตินักปราชญ์ตะวันตก

นักปราชญ์ตะวันตกได้ให้ความหมายคำนี้ไว้มากมาย เราสามารถสรุปความหมายต่าง ๆ ได้เป็น ๓ กลุ่มด้วยกัน คือ

กลุ่มที่ ๑ ใช้ความหมายทางรูปธรรม แปล สัตว์ ว่า สิ่งมีชีวิต สิ่งมีชีวิต ที่ฉลาด, มีเหตุผล อันเป็นความหมายที่ เบอติลิ่ง และ โรธ (Bohtlink & Roth)^๑ และ โมเนียร์ วิลเลียมส์ ให้ไว้^๒ นักปราชญ์ที่แปลไปในทางนี้ คือ เฮช เคอร์น (H. Kern) แปลคำว่า สัตว์ ว่า สิ่งมีชีวิตที่มีเหตุผล^๓ เอล เดอ ลาวัลเล ปุชเชง (L. De La Vallée Poussin) แปลว่า สิ่งมีชีวิต หรือสิ่งที่มีชีวิตอยู่^๔ เป็นต้น นักปราชญ์ส่วนมากยอมรับคำแปลดังกล่าวนี้^๕

¹ H. Dayal, The Bodhisattva Doctrine in Buddhist Sanskrit Literature, p. 4.

² Dict. Skt p. 1135.

³ H. Kern, Manual of Indian Buddhism, p. 65.

⁴ ERE. III: 739.

⁵ H. Dayal, The Bodhisattva Doctrine in Buddhist Sanskrit Literature, p. 5.

กลุ่มที่ ๒ ใช้ความหมายทางนามธรรม ความหมายทางนามธรรมนี้แปลต่างกัน
ไปเป็น ๒ ความ คือ

แปล สัตตว ว่า แก่น ธรรมชาติ ธรรมชาติที่แท้จริง^๑

แปล สัตตว ว่า จิตใจ ความตั้งใจ ความมุ่งหมาย^๒

ความหมายที่เป็นไปทางนามธรรมนี้ เป็นความหมายที่แปลความเมื่อใช้เข้า
เป็นศัพท์ว่า โภทิสัตว์ แล้ว จะได้อีกไกลละเอียดต่อไปในหัวข้อความหมายของคำว่า โภทิสัตว์

กลุ่มที่ ๓ มีความคิดว่า คำว่าสัตตว (sattva) นั้น เป็นคำเทียบจากภาษา
บาลีว่า สัตต แต่เทียบผิด^๓ ถ้าจะเทียบเป็นสันสกฤตที่ถูกต้องควรเป็น สกุต (sakta) แต่
เพราะ ไปจับความหมายว่าสิ่งที่มีชีวิตของคำว่า สัตต ในภาษาบาลี โดยมีคำพิจารณา ว่า
ผู้ผูกศัพท์ โภทิสัตต ต้องการใช้คำว่า สัตต ในความหมายว่า ดิต หรือ ช้อง จึงได้เทียบ
คำนี้เป็น สัตตว นักปราชญ์ส่วนมากถึงแม้จะมีมติเรื่องความหมายของคำว่า สัตตว เป็น
อย่างอื่น ก็มัก จะลงสันนิษฐานในแง่นี้ไว้ด้วย^๔

¹ Dict. Skt., p. 1135,

² Ibid, p. 1135.

³ คำภาษาสันสกฤตว่า sattva sakta sapta śapta มีรูปในภาษา
บาลีเป็น satta ทั้งหมด

⁴ H. Dayal, The Bodhisattva Doctrine in Buddhist Sanskrit Literature, p. 7 and p. 9.

E. J. Thomas, The History of Buddhist Thought, p. 167.

ERE. III . 739.

การที่แปลความหมายคำว่า สุตต และ สุตตฺว ต่างกันไปเช่นนี้มีผลให้การแปลและการตีความความหมายคำว่า โภธิสัตว์ ต่างกันไปด้วย คำแปลต่าง ๆ ที่ปรากฏนั้นเป็นเพราะนักปราชญ์เหล่านั้นได้ศึกษาเรื่องพระโภธิสัตว์ แล้วพยายามให้คำจำกัดความโดยเปลี่ยนความคิดไปตลอดเวลา จึงเป็นเหตุให้นักปราชญ์เหล่านั้นเลือกใช้ความหมายต่าง ๆ เพื่อให้เหมาะสมกับความคิดเห็นของตนเกี่ยวกับเรื่องพระโภธิสัตว์ การวินิจฉัยการเลือกความหมายของคำนี้ จะกล่าวในตอนสรุปความหมายของคำว่า โภธิสัตว์ อีกครั้งหนึ่ง

ค. ความหมายของคำว่า โภธิสัตว์

ความหมายของคำว่า โภธิสัตว์เท่าที่ปรากฏตามคัมภีร์ต่าง ๆ นั้นมีแปลกันไป เพราะการตีความของแต่ละคัมภีร์ และเพราะความคิดเรื่องพระโภธิสัตว์มีพัฒนาการมายาวนาน ในที่นี้จะพิจารณาความหมายตามรูปศัพท์เท่าที่นักวิชาการหรือนักปราชญ์ตะวันตกได้ศึกษาเรื่องพระโภธิสัตว์ก่อน แล้วจึงพิจารณาความหมายเท่าที่ปรากฏตามคัมภีร์ต่าง ๆ เป็นลำดับไป

๑. ความหมายตามรูปศัพท์

หากพิจารณาจากคำที่ประกอบและเรื่องราวโดยทั่วไปแล้ว คำว่า โภธิสัตว์ หมายถึง บุคคลผู้ที่ตรัสรู้ คำว่า โภธิ นั้นไม่มีปัญหานัก ด้วยมักใช้ทับศัพท์ หรือแปลว่าการตรัสรู้ของพระพุทธเจ้าดังที่กล่าวแล้ว ความหมายของคำว่า โภธิสัตว์ ที่นักปราชญ์ตะวันตกเห็นต่างกันนั้นขึ้นอยู่กับ การแปลคำว่า สุตตฺว เป็นสำคัญ ความหมายตามรูปศัพท์ในที่นี้ จึงจะพิจารณาตามประเด็นที่ตั้งไว้ ในคำอธิบายเรื่องความหมายของคำว่า สุตตฺว ของนักปราชญ์ตะวันตก

กลุ่มที่แปลความ สัตตว ว่า สิ่งมีชีวิต แปลความหมายของคำว่า โภทิสัตว์
ได้ดังนี้ สิ่งมีชีวิตที่มีเหตุผล (ทรงไว้ซึ่งโพธิ)^๑ สิ่งมีชีวิตแห่งโพธิ คือ กำลังจะบรรลु
โพธิ^๒ สิ่งมีชีวิตแห่งความฉลาด^๓ สิ่งมีชีวิตผู้กำลังจะบรรลุโพธิ^๔

นักปราชญ์กลางทานแปลคำนี้โดยการตีความว่า พระโพทิสัตว์ คือบุคคลลาภิษฐาน
ของความรู้อยู่^๕

¹ H. Kern, Manual of Indian Buddhism, p. 65.

Properly "Bodhisattva" simply means 'a sentient or reasonable being' possessing bodhi,...

² E.j. Thomas, The Life of Buddha as Legend and History (London : Routledge & Kegan Paul, 1975), p. 1.

"a being of (or destined for) enlightenment".

³ D. T. Suzuki, Outlines of Mahāyāna Buddhism (New York : Schocken Books, 1973), p. 277.

Bodhisattva (intelligence-being).

⁴ Dict. Skt., p. 734.

one who is on the way to the attainment of perfect knowledge.

⁵ B. R, Barua, The Buddha and Buddhism (Calcutta : Maha Bodhi Book Agency, 1970), p. 84.

The word "Bodhisattva" is coined out of two words "Bodhi" meaning wisdom ; and "Sattva" meaning state of being. The full word "Bodhisattva" therefore means "Wisdom in the state of being" or wisdom personified.

กลุ่มที่แปลความ สุตฺตฺว ทางนามธรรม แปลสมาสออกมาในลักษณะพหุพหิสมาส
ดังนี้

- ก. พวกที่แปลคำว่า สุตฺตฺว ว่า สาระ, แกน, ธรรมชาติ แปลความหมายว่า บุคคลผู้มี
โพธิหรือปรัชญาบารมีเป็นแกน (สาระ)^๑ บุคคลผู้มีสาระแห่งโพธิ^๒
- ข. พวกที่แปลคำว่า สุตฺตฺว ว่า ความตั้งใจ, จุดหมาย แปลความคำว่า โพธิสัตว์ ว่า
ผู้มีความตั้งใจหรือมีจุดมุ่งหมายคือ โพธิ หรือผู้แสวงหาโพธิ^๓

เช. เคอร์น ได้เสนอว่า คำว่า โพธิสัตว์ มาจาก พุทธิสัตว์ ในโยค
สูตร^๔ แต่ เช. ดายัล คำนว่ โยคสูตรที่มีคำว่า พุทธิสัตว์ นั้น แต่งขึ้นหลังพระสูตร
ในมัชฌิมนิกายและทีฆนิกาย อันมีคำว่า โพธิสัตว์ ปรากฏช้านาน คำว่า โพธิสัตว์ จึง
ไม่น่าจะมาจากคำว่า พุทธิสัตว์^๕

¹ Dict. Skt. p. 734.

one whose essence is perfect knowledge.

² H. Dayal, The Bodhisattva Doctrine in Buddhist Sanskrit Literature, p. 5.

³ ERE. III : 739.

⁴ H. Kern, Manual of Indian Buddhism, p. 65.

⁵ H. Dayal, The Bodhisattva Doctrine in Buddhist Sanskrit Literature, pp. 8-9.

ความหมายต่าง ๆ เหล่านี้ นักปราชญ์ส่วนใหญ่ ลงเนื้อเห็นกับความหมายที่ ๑
 ว่า สัตว์ คือ สิ่งมีชีวิต เป็นส่วนมาก เพราะถ้าเป็นแปลว่า เป็นผู้มีแก่นสาร คือ โภธิ
 ก็น่าจะใดแก่พระพุทธเจามากกว่า ทั้งคำว่า โภธีสัตว์ ก็เป็นคำเก่ามีมานานตั้งแต่ในคัมภีร์
 ดังเดิมน่าจะมีความหมายง่าย ๆ ว่า บุคคลที่จะตรัสรู้ มากกว่าบุคคลผู้มุ่งหมายเพื่อโภธิ
 อันเป็นความหมายซึ่งเกิดขึ้นเมื่อมีความคิดเรื่องการมุ่งหมายที่จะเป็นพระพุทธเจ้า ดังนั้น
 ความหมายตามรูปศัพท์ของคำว่า โภธีสัตว์ น่าจะหมายความง่าย ๆ ว่า บุคคลผู้ที่จะตรัสรู้
 เป็นพระพุทธเจ้า

๒. ความหมายของคำว่า โภธีสัตตะ ในเถรวาทบาลี

คำว่า โภธีสัตตะ ในพระสูตรที่มณีกายและมัชฌิมนิกายนั้น ถือเอาความใดว่า
 เป็นบุคคลที่กำลังจะบรรลุโภธิเท่านั้น ไม่มีความหมายลึกซึ้งไปกว่านั้น ส่วนในชาดกนั้น
 ความหมายเป็นไปในทางสัตว์ หรือบุคคลที่ฉลาด มีคุณธรรม มีสติปัญญาสามารถช่วยเหลือ
 ผู้อื่น ๆ

• อรรถกถาต่าง ๆ เช่น ปรมัตถโชติกา วิเคราะห์คำนี้ว่า

คำว่า โภธีสัตตะ หมายถึง สัตว์ที่ฉลาด คือ เป็นสัตว์ที่ควร เพื่อบรรลุถึง
 สัมมาสัมโภธิ^๑

ในบทวิเคราะห์ดังกล่าว เป็นไปในความ สิ่งมีชีวิตหรือบุคคลที่ฉลาด ควรจะบรรลุโภธิได้
 หรือเป็นบุคคลที่สามารถบรรลุโภธิ ส่วนในอรรถกถาที่มณีกายให้ความหมายไว้เป็น ๒ นัย

¹ SnA. II : 486.

คือ หมายถึง สัตว์ที่เป็นบัณฑิต สัตว์ที่ฉลาดและบุคคลผู้ของในมรรคทั้ง ๔ อันเรียกว่าโพธิ์
คังนี้

คำว่า โพธิ์สัตว์ หมายถึง สัตว์ที่เป็นบัณฑิต สัตว์ที่ฉลาด หรืออีกอย่างหนึ่ง
บุคคลที่ติดแล้ว ของแล้ว หรือมีใจแนบแนม ในมรรคทั้ง ๔ ที่เรียกว่า โพธิ์
ก็เรียกว่า โพธิ์สัตต.

จะเห็นได้ว่าความหมายของคำนี้ในคัมภีร์เดรวาท เป็นไปโดยนัย ๒ ประการ
ดังที่ได้อธิบายแล้ว อย่างไรก็ตาม นักปราชญ์ต่อมาได้อธิบายความหมายหลัง เมื่อจะแปลคำว่า
โพธิ์สัตต ในภาษาบาลี ดังเช่น สมเด็จพระสังฆราชเจ้า กรมหลวงวชิรญาณวงศ์ กล่าวว่า

โพธิ์สัตว์ คำว่า สัตว์ หมายถึง ผู้ของ ผู้ติดอยู่ในความรู้ แปลว่า ยัง
ไม่รู้ ปลอดภัยแจ่มแจ้งถึงที่สุด จึงเรียกว่า โพธิ์สัตว์^๑

ความหมายดังกล่าวของทางเดรวาทนี้เข้ากันได้กับคัมภีร์มหายานและนักปราชญ์
ตะวันตกที่เลือกใช้ความหมายคำ สัตตว่า ตั้งใจ มุ่งหมาย คือ พระโพธิ์สัตว์เป็น
ผู้มุ่งหมายที่จะบรรลุโพธิ์ บุคคลผู้เป็นพระโพธิ์สัตว์นั้น แสวงหา โพธิ์ กล่าวถึงบำเพ็ญความดี
ให้ถึงโพธิ์ ไม่เหมือนพระโพธิ์สัตว์ทางฝ่ายมหายานในรุ่นหลัง ๆ ซึ่งมีความรู้หรืออำนาจ
มากมายเหมือนบรรลุโพธิ์แล้ว

¹ DA. II : 427.

Bodhisatto'ti paṇḍitasatto bujghanakasatto ;
bodhisāṅkhātesu vā catūsu maggesu āsatto laggamānāso iti
Bodhisatto.

ดู MA I : 113 ; SA II : 21 ; AA II : 365.

² สมเด็จพระสังฆราชเจ้า กรมหลวงวชิรญาณวงศ์, ธรรมมานุกรม,

๓. ความหมายของคำว่า โภธิสัตว์ ในคัมภีร์มหายาน

ความคิดเรื่องพระโพธิสัตว์ในคัมภีร์มหายานมีทางพัฒนายาวนาน มีการเปลี่ยนแปลงไปตามช่วงเวลาด้วย ความหมายในแต่ละคัมภีร์จึงมีต่าง ๆ กันไป และในคัมภีร์เดียวกัน ลางครั้งก็มีความหมายต่างกันด้วย เพราะเป็นคัมภีร์ที่รวบรวมเพิ่มเติมกันต่อมา จนถึงเมื่อความคิดได้พัฒนาถึงช่วงสุดท้าย

คัมภีร์รุ่นเก่า เช่น สัทธรรมมณฑลปิณฑสูตร และวิมลเกียรตินิรเทศสูตร แสดงความหมายของคำนี้อย่างธรรมดา คือ หมายถึงบุคคลที่บำเพ็ญบารมีเพื่อเป็นพระพุทธเจ้า หรือ ผู้ที่จะเป็นพระพุทธเจ้าในอนาคต เช่นในข้อความว่า

พระพุทธเจ้าทรงแสดงธรรม อันประกอบด้วยอริยสัจ ๔ อันเป็นไปด้วยปฏิจ-
สัมปทา เพื่อความก้าวล่วงแห่งชาติ ชรา มรณะ โศก ปริเทวะ ทุกข์ โสมนัส
อุปายาส และสิ้นสุดที่นิพพานแก่พระสาวก ส่วนพระโพธิสัตว์ มหาสัตว์ นั้น
พระพุทธเจ้าทรงแสดงธรรมะ ปรารภอนุตรสัมยักสัมโพธิ อันประกอบด้วย
ปารมิตา ๖ ประการ อันสิ้นสุดลงที่สรรพชฎชฎาน (สัพพัญญุตญาณ)^๑

คัมภีร์มหายานรุ่นหลังกลางเล่มที่แปลความหมายคำว่า สัตตว ว่าตั้งใจ มุ่งมั่น
แปลความคำว่า โภธิสัตว์ ว่า เป็นผู้มุ่งมั่นเพื่อโพธิ เช่น ในโพธิจักรยาวตารปญจิกา
กล่าววว่า

¹ Sad. p. 12.

(yad uta) śrāvakanām caturāryasatyasamyuktam
pratītyasamutpādaprāvṛttam dharmām deśitavān jātijarāvyaadhi-
marāṇasokaparidevaduhkhādāumanasyopāyāsānām samatikramāya
nirvāṇaparyāvasānam. bodhisattvānām ca mahāsattvānām ca
ṣaṭpāramitāpratisamyuktam anuttarām samyaksambodhim
ārabhya sarvajñāñānaparyāvasānām dharmam deśitavān.

ในที่นั้น คำว่า โภทิสัตว์ หมายถึงผู้มี สัตตฺว คือ ความมุ่งหมายในโพธิ์
 อรรถกถา ศตสาหสริกาว่า
 ผู้ใดก็ตามมี สัตตฺว คือความมุ่งหมายในโพธิ์. ผู้นั้นได้ชื่อว่า โภทิสัตว์^๑

ความหมาย ๒ ประการข้างต้น เข้ากันได้กับความหมายของคัมภีร์เถรวาท
 ดังที่ได้กล่าวมาแล้ว

ในพุทธศาสนาหายานส่วนที่เป็นความคิดทางปรัชญาแท้ ๆ คือ ศูนย์ตา คำว่า
 โภทิสัตว์หมายถึง บุคคลผู้บำเพ็ญหรือเป็นผู้ดำรงอยู่ในความคิดเรื่องศูนย์ตา ดังจะเห็นจาก
 ข้อความในรัตนคุณสัมภยคาถา ซึ่งให้ความตรงข้ามกับคำจำกัดความในอรรถกถาบาลีด้วย
 การใช้ธาตุตัวเดียวกันในเชิงปฏิเสธดังนี้

(พระสุภูติกราบทูลถามพระพุทธเจ้าว่า)

เพราะเหตุอะไร บุคคลจึงได้ชื่อว่า พระโพทิสัตว์

(พระพุทธเจ้าทรงตอบว่า)

(เพราะ) บุคคลนั้นเป็นผู้ตัดความเกี่ยวข้องของ (สังคเจติ) ปรารุณา
 จะ (ทำลาย) สิ่งที่ทำความเกาะเกี่ยวในทุก ๆ กรณี ย่อมได้สัมผัส
 โพธิ์อันมีความจริง คือความไม่เกาะเกี่ยว อันเป็นของพระพุทธเจ้า

ศูนย์จิตวิทยาทรพยากร
 จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

¹ Bcvp. อ้างถึงใน H. Dayal, The Bodhisattva
 Doctrine in Buddhist Sanskrit Literature, p. 6.

tatra bodhāu sattvam abhiprāyo'syeti bodhisattvaḥ

² อ้างถึงใน H. Dayal, The Bodhisattva Doctrine in
 Buddhist Sanskrit Literature, p. 6.

bodhāu sattvam abhiprāyo yeṣāṃ te bodhisattvaḥ

ทั้งหลาย เพราะเหตุดังกล่าว บุคคลจึงได้ชื่อว่าเป็นพระโพธิสัตว์^๑
 ขอความข้างต้นแสดงให้เห็นความคิดเรื่องโพธิที่ไต่กลายเป็นสภาวะของทุกสิ่ง
 ทุกอย่างคือ ศูนย์ตา จึงกล่าวว่า พระโพธิสัตว์เป็นผู้ที่ดำรงอยู่ในศูนย์ตา อันเป็นศูนย์ตา
 นักปราชญ์ตะวันตก ให้ความหมายคำว่า สัตตฺว ว่า แกน สาระ แล้วแปลความหมาย
 โพธิสัตว์ ว่า บุคคลผู้มีแก่นหรือสาระ คือ โพธิ ซึ่งเท่ากับศูนย์ตา ลักษณะดังกล่าวเป็นเหตุ
 ให้พระโพธิสัตว์เป็นผู้ใดความรู้ที่ไกลกับความรู้อื่นๆ จึงมีอำนาจมีหน้าที่ที่จะช่วยสัตว์อื่นๆ
 ได้

คัมภีร์กลางคัมภีร์จำกัดความ กล่าวว่า โพธิสัตว์ ต่างออกไปจากความข้างต้น
 ทั้งหมด เช่นในสมาธิราชสูตร จำกัดความคำนี้ว่า เป็นผู้เตือนสัตว์ทั้งปวง ดังที่กล่าวว่

พระโพธิสัตว์ได้ชื่อเช่นนั้น เพราะเป็นผู้เตือนสัตว์ทั้งหลายให้พ้นจากทิวี่ ที่
 เป็นพิษ ชี้แจงว่า นั้นมีไยทางเพื่อความบรรลุอันเป็นอมต (เมื่อพระรณาทาง
 ชั่วเช่นนั้นแล้ว) ย่อมยังสัตว์ทั้งหลายให้อยู่ในทาง (ที่ดี)^๒

¹ Rgs. § 16 M.S.S.I : 354.

Kim kārāṇam ayu pravucyati bodhisattvo
 sarvatra saṅgakriya icchatī saṅgachedī,
 bodhiṃ spr̥sīsyati jinān asaṅgabhūtām
 tasmāddhi nāma labhate ayu bodhisattvo.

² Samādhi. § 9 p. 31.

bodheti sattvān viśamātu dr̥ṣṭito
 na eṣa mārgo amṛtasya prāptaye,
 kumār̥ga varṇitva pathe sthapeti
 tam kārāṇam ucyati bodhisattvaḥ.

ความหมายต่าง ๆ ในคัมภีร์มหายานนี้เกิดขึ้นจากการแสดงความคิดสำคัญ ๆ ต่างกันไป คัมภีร์ที่กล่าวถึงเรื่องอุคมคติพระโพธิสัตว์ แปลคำว่า โพธิสัตว์ว่าผู้ที่บำเพ็ญตน หรือ ผู้ตั้งใจจะเป็นพระพุทธเจ้า คัมภีร์ที่เป็นเรื่องศูนยตากล่าวว่า พระโพธิสัตว์คือผู้ดำรงตนอยู่ในศูนยตาอันดีเป็นสาระของสิ่งทั้งปวง เทียบเท่ากับโพธิตามความหมายของมหายานจึงเป็นเหตุให้แปลความได้ว่า ผู้มีแก่นแท้คือโพธิหรือผู้มีโพธิเป็นสาระ เป็นธรรมชาติของตน ส่วนความหมายที่ปรากฏในสมาธิราชสูตรเป็นความหมายที่เกิดจากการตีความของผู้แต่งคัมภีร์เสด็จถึงหน้าที่พระโพธิสัตว์ว่า เป็นผู้ตักเตือนหมู่มสัตว์

๔. ศัพท์อื่น ๆ ที่ใช้แทนคำว่า พระโพธิสัตว์

ศัพท์ว่า โพธิสัตว์นี้ คัมภีร์เดรวาทบาลี เช่นในอรรถกถาชาดก ลงที่ใช้คำว่า มหาสัตว์^๑ พระไตรปิฎกเองเมื่อกล่าวถึงพระพุทธเจ้าครั้งยังไม่ตรัสรู้ มักใช้คำว่า มหาบุรุษ^๒ ทั้งนี้ คำทั้ง ๒ มิได้มีความหมายที่พิเศษแต่อย่างใด เป็นเพียงแต่หมายว่าเป็นคนที่ยิ่งใหญ่กว่าผู้อื่น เป็นสัตว์ที่ประเสริฐกว่าสัตว์อื่น

ส่วนในคัมภีร์มหายานนั้น มักใช้คำว่า มหาสัตว์ ซ้อนควบไปกับคำว่า โพธิสัตว์เสมอ ทั้งยังให้คำจำกัดความว่า ที่ใดชื่อเช่นนั้นเพราะสามารถนำสัตว์ให้พ้นสังสารวัฏได้มาก^๓ และหนังสือกลางเล่มกล่าวว่า โพธิสัตว์ มหาสัตว์ นั้นหมายถึง พระโพธิสัตว์ที่

¹ J. I : 2. ff.

² D. III : Lakkhanasutta

³ Asta. pp. 9-10.

Rgs. ใน M.S.S. I : 354-355.

เข้าถึงภูมิต่าง ๆ สำเร็จเป็นพระโพธิสัตว์ ผู้มีความรู้และอำนาจเต็มที่แล้ว^๑

นอกจากนี้ มหายานสูตราลังการ ได้ให้ศัพท์ที่ใช้เทียบคำว่า โพธิสัตว์ไว้ดังนี้

พระโพธิสัตว์ พระมหาสัตว์ พระธัมมาน พระอุตตมทยุติ
พระชินบุตร พระชินาธาร พระวิเซตา พระชินางกูร^๒

ความหมายต่าง ๆ ของคำว่า โพธิสัตว์ จึงพอสรุปลงได้เป็น ๓ ประการ คือ ความหมายอย่างแรกสุดหมายถึง บุคคลผู้กำลังจะตรัสรู้ ต่อมาหมายถึง บุคคลที่มุ่งหมายที่จะได้บรรลุอนุตรสัมโพธิญาณ และในที่สุดมีความหมายว่า บุคคลผู้มีแก่น คือ โหธิ และหากพิจารณาจากคำเทียบข้างต้น พระโพธิสัตว์ได้รับนามว่า ชินบุตร ชินาธาร ชินางกูร จะมีความหมายในลักษณะของพระอรหันตสาวก ซึ่งได้รับขนานนามว่า ชินบุตร พุทธโอรส ควบคู่กัน.

¹ Bunnō Katō, Yoshiro Tamura, Kōjiro Miyasaka, The Threefold Lotus Sūtra (New York ; Weatherhill, 1978) p.372.

² M. S. AL. p. 116.
bodhisattvo mahāsattvo dhīmāṃścāvottamadyutiḥ /
jinaputro jinādhāro vijetātha jināṅkuraḥ // 13 //